

Julkaistu oikeudenhaltijoiden luvalla. Ei saa kopioida, levittää tai saattaa muuten yleisön saataviin ilman eri lupaa. Ei saa tallentaa pysyvästi omalle tietokoneelle. Opiskelua, opettamista ja tutkimusta varten saa tulostaa omaan käyttöön muutamia kappaleita.

<http://www.opiskelijakirjasto.lib.helsinki.fi/eres>
2001

Björkstrand, Gustav

Jacob Tengströms arbete för religionsfrihet

Teologinen aikakauskirja. - Helsinki : Teologinen julkaisu-seura. ISSN 0040-3555. 104 (1999) : 1, s. 6-11.

Jacob Tengströms arbete för religionsfrihet

GUSTAV BJÖRKSTRAND

Genom de nära kontakterna mellan Anders Chydenius och Jacob Tengström¹ blev religionsfrihetsfrågan antagligen tidigt föremål för diskussion mellan den liberale kyrkoherden och systersonen. Pentti Virrankoski kommer i sin ingående analys av källmaterialet fram till att skälet till att Chydenius tog sig an religionsfrihetsfrågan främst står att söka i att han därigenom kunde stärka sin egen politiska ställning, vilket var viktigt för att han skulle kunna driva andra frågor av betydelse. Virrankoski utgår dock ifrån att Chydenius inte "det minsta" behövde pruta på sin egen övertygelse i frågan. Han godtog de ekonomiska argumenten för religiös tolerans. Däremot menar han att de aktuella problemen på området i huvudstaden inte hade någon som helst betydelse för hans aktivitet i frågan.²

Jag har i ett tidigare sammanhang påpekat att man inte kan förbise den betydelse rättegången i Gamla Karleby mot bröderna Eriksson och deras anhängare några decennier tidigare måste ha haft för Chydenius och senare också för Jacob Tengström. Det var ju fråga om människor från deras egen hemtrakt. Det faktum att de inte böjde sig för vare sig världslig eller kyrklig överhöghet utan valde landsförvisning framom att överge sin övertygelse, måste ha utgjort ett konkret belägg för att man inte kan tvinga någon att lämna sin religiösa tro.³ Ett annat i tid mer närliggande exempel på de svårigheter som förelåg om man försökte förmå någon att förändra sin religiösa övertygelse möter i brevväxlingen mellan Chydenius och Anna Stina Silakka.⁴ I den första versionen av memorialet om religionsfrihet, daterad den 17 december 1778, försöker Chydenius uttryckligen visa att det kristna kärleksbudskapet kräver att man inte förföljer främmande trosbekännare utan försöker föra dem in på den rätta vägen med mildhet, tillmötesgående och tålmodig vägledning. De ekonomiska motiveringarna spelar en central roll först i den senare versionen som presenterades inför prästståndet den 18 januari 1779.⁵

När Jacob Tengström på allvar tog itu med frågan om religionsfrihet skedde det i en helt förändrad politisk situation. Trots att den ryske kejsaren Alexan-

der I vid Borgå lantdag hade bekräftat landets religion och grundlagar förelåg en konflikt med dem redan i det faktum att kejsaren var ortodox. Dessutom hade antalet ortodoxa stigit från 3 000 till 30 000 och antalet församlingar från två till tio i och med Gamla Finlands återförening med övriga Finland år 1811. Frågan om de ortodoxas tillträde till statliga tjänster hade blivit brännande.⁶ Till detta kom självfallet att 1686 års kyrkolag hade blivit föråldrad i flera avseenden.

I sitt tal vid de kyrkliga kommittéernas gemensamma sammanträde den 12-14 februari konstaterade Tengström att det evangelium som "vår gudomliga Religions Stiftare i ljuset frambragte" inte kunde stå tillsammans med "Levitiska Kyrko-Stadgarne". Det var en rätt och plikt för varje "upplyst och redelig Protestant" att genom fortsatt bibelforskning eftersträva en bättre ordning också i "våra Kyrko-ärenders vård". På 100 år hade inga väsentliga förändringar vidtagits. Det var nu nödvändigt att "omsider lyssna till våra Medchristnas billiga kraf, Tidernas förändrade Lynne, och förändrade sätt att tänka." I arbetet skulle man dock visa måtta och skonsamhet för andras övertygelse, inte våldföra sig på andras uppfattningar eller påtruga dem ett annat sätt att tänka, tro och handla än de ansåg vara riktigt.

Helig är nämligen hwar och en människjas rätt, att efter Samwetets bud och egen åsikt af saken, bestämma hward hon bör tro, hward hon bör göra, för att kunna bestå inför den Helige, den Högste och ende Domaren öfwer tankar och hjertats uppsåt, för hwilken i allehanda folk, den som honom fruktar och gör rättfärdigheten, är honom tack. Att wilja våldföra en annans öfwerlygelse, eller påtruga honom ett annat sätt att tänka, att tro och handla, än det han sjelf antagit och för rätt erkänner, wore således ett lika (!) orättwist, som oklokt och onyttigt samwetstwång, det både Förnuft och Uppenbarelse gemensamt ogilla.⁷

Vid kyrkolagskommitténs första sammankomst den 14 februari 1818 gav Tengström en historisk tillbakablick på kyrkorättens område och påminde om tidigare försök att revidera 1686 års kyrkolag. Han fram-

höll att det var en "obestridelig sak" att den nu 130 år gamla kyrkolagen krävde "åtskillige både förbättringar och tillägg". Det var fallet inte minst när det gällde de förändrade politiska förhållandena.⁸

När arbetet i kyrkolagskommittén kom i gång på allvar i mars 1819 presenterade Tengström ett förslag till de två första kapitlen i den nya kyrkolagen. Förslaget var så radikalt att det omedelbart väckte skarpa motreaktioner från övriga kommittémedlemmars sida, vilket gjorde att Tengström fogade förslaget till protokollet först långt senare i en icke renskriven version.⁹ Tengström utgick ifrån att Finlands folk skall bekänna sig till den "sanna Christna Evangeliska Lära" som är grundad i Guds ord och i "Lutherska Församlingens Symboliska Skrifter" (§ 1). Till denna bekännelse måste alla som beklädde något läroämbete i kyrkan, vid akademien eller i gymnasier förpliktas. Däremot kunde språk- och övningslärare bli anställda utan "afseende å hwilken Religion de bekänna" (§2). Ännu längre gick Tengström när han hävdade:

Stande det föröfrigt alle Landets Inwånare äfvensom dess både högre och lägre så Civile som Militaire tjenstemän fritt, att utan allt Samwets twång och med bibehållande af alla sina medborgerliga rättigheter omfatta och bekänna den Christeliga Troslära hwar och en för sin del anser wara med den Hel. Skrift enligt sin öfvertygelse mest öfverensstämmande. (§3)

Tengström vidhöll kravet på straff för dem som framförde kritik mot den i "Landet allmänt antagna och godkända Trosbekännelsen" (§ 4), liksom också mot spridning av skrifter som åstadkom "allmän förargelse" på det religiösa området (§ 5). Däremot fann han det naturligt att landets invånare fick bevista "främmande Trosförvanters Gudstjenst" liksom "hwar och en af hwad Religion som helst" skulle få delta i "utwärtets Religions öfhingar" bara de förhöll sig "stilla och värdigt" (§6).¹⁰

Den utförliga argumenteringen för sin linje framförde Tengström först år 1823 i en längre inlaga.¹¹ Han utgick ifrån att kommitténs upplysta och kristligt sinnade medlemmar inte kunde förmäna främmande trosbekännare rätt att vistas i landet och utöva sin religion enligt riksdagsbeslutet 1779. När det gällde läroståndets medlemmar höll Tengström med om att de borde höra till den lutherska kyrkan. Däremot gick han till ett skarpt angrepp mot vad han kallade ett "vidrigt tillägg" till den nya kyrkolagen i form av att man skulle utestänga andra konfessioners skickliga, ärb-

ra och goda företrädare från offentliga ämbeten bara för att de inte tillhörde den lutherska kyrkan. Den kristna sedeläran var lika "ren, helig och vördnadsvärd i alla den christna kyrkans särskilda avdelningar". Vad dogmerna beträffar kunde man aldrig uppå nå fullkomlig enighet i troslärans "höga och mysterieusa sanningar" ens inom den "så kallade renläriga Protestantiska och Lutherska kyrkan". I fortsättningen använder Tengström ordval som direkt för tankarna till Chydenius religionsfrihetsmemorial. Han hänvisar till "framfarne tiders kyrkohistoria, som våra dagars erfarenhet". Han konstaterar vidare: "De tider äro Gudi lof! förbi, då Christne af särskilda Kyrkoföreningar misstrode, hatade och förföljde hvarandra, blott för olika begrepp och framställningar af deras Trosbekännelser."¹²

Ofelbart kunde man, menade Tengström, vara en god kristen och medborgare utan att vara lutheran. Om man utgick ifrån att lutherska tjänstemän i Finland behandlade främlingar "oväldigt och samwetsgrant", varför förväntade man sig inte detsamma av andra kristna bekännare. I kejsardömet fanns millioner undersåtare av alla religioner och där var vägen till civila och militära tjänster lika öppen för alla. Bor-

- 1 Se härtill *Virrankoski* 1995, 7-9, 378-380, som hävdar att Chydenius i Tengström "såg något av en son".
- 2 *Virrankoski* 1995, 320-322.
- 3 *Björkstrand* 1993, 8. Till bröderna Eriksson, se *Loimaran-ta* 1940.
- 4 *Krook* 1952, 108-111.
- 5 Så t.ex. *Krook* 1952, 46 i anslutning till Schauman. Den senare, slutgiltiga versionen av memorialet måste enligt *Virrankoski* betraktas som ett grupparbete. *Virrankoski* 1995, 316.
- 6 Se härtill t.ex. *Seppo* 1977, 16-17; *Murtorinne* 1992, 14.
- 7 *Protocoller* 1818, 18, 21, 26, 28-30.
- 8 *Protocoller* 1818, 81-84.
- 9 Palmens påstående att förslaget förkommit är således inte riktigt. *Palmén* 1915, 42-43. Förslaget återfinns i ÅDA II 26b nr 67. Jfr *Björkstrand* 1998, 19.
- 10 ÅDA 1126b nr 67 förslaget 1819.
- 11 Kyrkolagskommitténs protokoll p. 202-213. Nicander har påpekat att Tengström redan år 1789 utakade sig om trosfrihet och trostväng. *Nicander* 1913, 52-54. Ett kortare referat finns hos *Palmén* 1915, 53-57 och *Anthoni* 1923, 161-167.
- 12 Jfr Chydenius uttryck: "Erfarenheten och alla tiders Historier å daga lägga owedersägligen...", resp. "De fördomar äro, Gudi lof! Länge sedan skingrade, at genom samwets-twång och förföljelser söka utrota willo-meningar". *Chydenius* 1779

de man inte se att alla var "samme Faders lika älskelige barn". Ifall kommittén prövade det nödvändigt att inta ett stadgande i frågan i den nya kyrkolagen - Tengström lämnar alltså dörren öppen för möjligheten att man inte skall införa något stadgande överhuvud - borde det stadgas att "alla till sin skicklighet, till seder och uppförande i laga väg documenterade medborgare af hvilken Christelig Trosbekännelse som helst, måga anses berättigade, att om befordran till alla Statens såväl Civile som Militaire Sysslor ansöka, samt kunna till dem i lika tour och ordning som Landets Lutherske Invånare befordrade vardas".¹³

Man har i litteraturen utförligt refererat motpartens, dvs. J. Sundvalls, G. Gadolins och J. B. Haartmans, inlagor i vilka de går till ett skarpt angrepp mot Tengström. Både Sundvall och Haartman betonade att den lutherska läran var statsreligion i landet och att kejsaren förbundit sig att upprätthålla den. Avfall från den borde enligt Sundvall förbjudas i lag.¹⁴ Haartman ansåg att om man inte som en "helgedom" förvaltade och vårdade sin statsreligion skulle den "Finska nation försvinna utur häfderna".¹⁵ Gadolin underströk att den lutherska läran var en statsreligion och att man inte på grund av "lösliga aprioristiska eller philanthropiska begrepp" fick driva toleransen så långt att statens öde därmed beseglades. Att ge tillträde till statens tjänster var otänkbart för att det stred mot Finlands konstitution, för att man inte kunde skilja propagandamakare och jesuiter från rättskaffens män och för att de som inte ville ansluta sig till den lutherska läran just visade prov på den intolerans som man ville bekämpa genom att utvidga deras rättigheter. Varför skulle man gå dem till mötes?

Fördragsamhet mot fremmande Trosförvandter bör visserligen utmärka oss såsom Christna, och isynnerhet såsom hörande till närvarande upplysta tidehvarf. Men denna oss i egenskap af plikt åliggande tolerance bör ej så uttydas, att den Stat, hvaraf vi är medlemmar, derigenom gifves tillspillo.¹⁶

Man har tolkat Sundvalls, Gadolins och Haartmans inlägg som uttryck för doktrinen, upprepad i en rad regentförsäkringar, att ett lands fortbestånd och välgång var beroende av att enheten i religionen bevarades och att avfall förde olycka med sig. Så är säkert fallet, men det är också uppenbart att deras skarpa formuleringar hade en annan aktuell politisk bakgrund. Att i landets utsatta politiska situation öppna statens civila och militära tjänster för alla konfessioner inenbar ett direkt hot mot den nya, autonoma staten, ef-

tersom det hade inneburit att man hade varit tvungen att förändra de grundlagar som kejsaren hade förbundit sig att följa. Det var sannolikt rädslan för dessa konsekvenser som var det dominerande motivet till frontalangreppet på Tengström, även om man i huvudsak förde en religiös argumentering och har sett på debatten som en fråga om religionsfrihet. Både Gadolin och Haartman säger öppet att Tengströms linje kan leda till den finska nationens undergång. Men det står också klart att Tengström på ett helt annat sätt än medlemmarna i kommittén hade sett vilka krav den nya politiska situationen och de nya ideologiska strömningarna ställde.

Hur skulle nu Tengström formulera sig när han i februari 1824 satte sig ner för att skriva ut förslaget? Någon förståelse kunde han inte vänta sig vare sig av kommittémedlemmarna i Åbo eller i Borgå stift. Den allmänna bedömningen bland forskarna har också varit att Tengström helt måste böja sig för den konservativa majoriteten i frågan. Är det verkligen fallet?

Tengström valde att slå vakt om det statskyrkliga draget i att han påbjöd att Finlands folk skulle bekänna sig till kristna evangeliska läran. Smädelse och offentligt avfall skulle bestraffas enligt bestämmelserna i allmänna lagen. De som ville inträda i läroämbetet måste med ed förplikta sig att följa den lutherska läran. Undantagna var språk- och övningslärartjänsterna vid läroverk ifall skickliga inhemska sökande inte fanns att tillgå. Det skulle vidare vara förbjudet att vare sig i tal eller skrift yttra sig emot den i landet antagna trosbekännelsen. För tryckning av skrifter måste man erhålla tillstånd av censuren. På de här punkterna böjde sig alltså Tengström för majoritetens uppfattning.¹⁷ Men Tengström stannade inte här.

Det är först och främst skäl att uppmärksamma att han inte stadgade om tillhörighet till den lutherska kyrkan för tillträde till militära och civila tjänster. Den stora tvistefrågan blev alltså oavgjord eller överläts de facto till kejsaren, som år 1827 gav ut en förordning om de ortodoxa medborgarnas rätt till civila och militära tjänster.¹⁸ Vidare ville Tengström ge alla landets invånare frihet att "utan samwets twång bekänna och så offentligen som enskildt utöfva den Christeliga Troslära hwaruti hwar och en född och uppfödd är". Sedan tillägges inom parentes - när den har tillkommit är svårt att avgöra: "eller den han efter sin öfvertygelse friwilligt antagit och för sann erkänner" enligt allmänna stadganden som "framledes kunna utgifhe vardas".¹⁹ Å ena sidan vidhåller alltså Tengström hänvisningen till de stadganden i allmänna lagen som föreskriver förlust av både medborgerliga rättigheter

och arvsrätt samt landsförvisning, å andra sidan vill han ge alla möjlighet att fritt anta en annan kristen trosbekännelse som han finner vara sann och också att beivra främmande trosförvanters gudstjänster om man fick lov därtill av prästen eller kyrkobetjäningen - ett stadgande som Gustav III uttryckligen tog avstånd från år 1781 med hänvisning till vikten av att delta i den lutherska gudstjänsten.²⁰ Vidare har ingen uppmärksammat att Tengström i linje med sina kateketiska intressen också vill öppna läroverken för främmande trosbekännarens barn med "enahanda förmoner och rättigheter, som Landets öfriga ungdom bewiljade äro".²¹ Tengström skrev alltså inte in sina radikala krav på fritt tillträde till alla tjänster, han valde att tåga. Han hade blivit klar över att hans ståndpunkt krävde ändringar i de grundlagar som kejsaren hade förbundit sig att följa och kunde därmed - precis som motståndarna hävdade - medföra ett hot mot Finlands autonoma ställning. Sin egentliga uppfattning formulerade han i andra paragrafer, väl medveten om att de stod i strid med gällande grundlagar och med andra paragrafer i kyrkolagsförslaget.

Vid genomgången av Tengströms förslag år 1829 efter remissomgången omfattade man i huvudsak Tengströms version. Här slog kommittén uttryckligen fast att man inte skulle stadga något om tillträdet till civila och militära tjänster.²² Den tolkning jag ovan gav om vikten av att hålla sig till de regentförsäkringar som Alexander I och Nikolaj I hade avgett kom till uttryck i att man tog in en hänvisning till dem i den första paragrafen med tillägget "och Wij dem härmedelst ytterligare i Näder försäkra",²³ vilket visar att vi här har att göra med själva kärnfrågan i religionsfrihetsdebatten.

I sin bearbetning av förslaget gjorde Tengström ytterligare några intressanta preciseringar av principiell betydelse utan något direkt beslut i kommittén. Medan 1686 års kyrkolag stadgade att alla i kungariket skulle bekänna sig "endast och allena" till den lära och den tro som var grundad i Guds ord och nedtecknad i bekännelseskriterierna²⁴ och förslaget 1825 utgick ifrån att "Finlands folck" bekänner sig till den evangeliska lära som är grundad i den heliga skrift preciserar Tengström rubriken för det första kapitlet med orden: "Om den inom den Evangeliska Församlingen i Finland antagna Christeliga Lära". Den första paragrafen har samma grundtanke: "Finlands Inwånare i gemen, bekänna sig såsom Medlemmar af den Ewangelisk Lutherska Kyrkan till den Christeliga Tros-Lära..."²⁵ Förpliktelsen att hålla sig till bibeln och de lutherska bekännelseskriterierna gällde all-

så uttryckligen medlemmarna av den lutherska kyrkan. För andra invånare kunde i princip andra stadganden gälla. Det är naturligt att anta att Tengström i första hand tänkte på de ortodoxa. Men med tanke på den argumentation Tengström förde i olika skeden av kyrkolagsarbetet kan man förmoda att han inneslöt en vidare tolkning av stadgandet, dvs. en principiell religionsfrihet. I det här fallet väljer Tengström alltså en väg som realiserades fullt ut först i och med F. L. Schaumans kyrkolagsförslag. Vidare är det skäl att påpeka att den klara anslutning som fanns i förslaget 1825 till konventikelplakatet har försvunnit i förslaget 1829, troligen på Tengströms initiativ. Tengström nöjer sig här med en allmän formulering, enligt vilken församlingens präster skall förmana och undervisa dem som hyser "wilsefarande meningar". Om "secteriska" sammankomster, vid vilka blandade folkskaror kommer samman till gudstjänster och botövningar sägs det ingenting.²⁶

Den gängse uppfattningen att Tengström måste böja sig för den konservativa majoriteten i kyrkolagskommittén i religionsfrihetsfrågan²⁷ bör alltså revideras på flere väsentliga punkter. Tengström beva-

13 Kyrkolagskommitténs protokoll p. 210-212.

14 Kyrkolagskommitténs protokoll p. 15-28. Hur intensivt Sundvall motsatte sig Tengströms förslag ser man t.ex. av följande yttrande: "Jag beder den Högste att bevara mitt fädernesland från den lag som skulle tillåta affall ifrån Landets Religion. Jag anropar den Högsta Makten öfver detta Land, att icke gifva oss en så förstörande Lag!" *Jfr Palmén* 1915,46-52.

15 Kyrkolagskommitténs protokoll p. 232-235. *Jfr Palmén* 1915, 62.

16 Kyrkolagskommitténs protokoll p. 214-226. *Jfr Palmén* 1915, 57-62. *Tommila* (1984, 88) konstaterar att det var viktigt för tjänstemannakåren att ryska medborgare inte kunde tävla om tjänster.

17 KLF 1825 1:1-10. *Jfr Björkstrand* 1998,45-48.

18 *Samling* 1831. Kejs. förordning 14/8 1827. *Jfr Seppo* 1977, 17.

19 KLF 1825 1:7. *Jfr Björkstrand* 1998, 46-47.

20 *Samling* 1813,11.

21 KLF 1825 1:8. *Jfr Björkstrand* 1998, 47.

22 Kyrkolagskommitténs prot. p. 259.

23 KLF 1829 §1.

24 KL 1686 1:1.

25 KLF 1829, rubriken till första kapitlet och § 1. I KLF 1825 lyder överskriften: "Om den rätta Christeliga Läran, och dess utvältes bekännelse".

26 KLF 1825 kap.3 § 3. *Jfr KLF* 1829 § 10. *Jfr Björkstrand* 1998, 51-52, 239.

27 Se här till t.ex. *Palmén* 1915, 62; *Anthoni* 1923, 170-171; *Elovaara* 1940, 132-133. *Murtorinne* 1992, 69-70.

rade visserligen de stränga bestämmelserna rörande avfall, men det berodde på att han insåg faran i att ge kejsarna möjlighet att ta upp de grundlagar till behandling på vilka autonomi vilade och som de hade förpliktat sig att följa. Han valde då att skriva in sin egen uppfattning i andra paragrafer väl medveten om att lagstiftningen därmed blev internt motstridig. När det gällde tillträdet till civila och militära tjänster överförde han antagligen medvetet frågan till kejsaren, som också gav en särskild förordning i frågan, vilken tillvaratog de ortodoxa medborgarnas rättigheter. Tengströms liberala linje kom också till uttryck i att han var beredd att i det senare förslaget slopa konventikelplakatet, att han ville tillåta lutheraner att besöka främmande trosbekännares gudstjänster och i att han ville ge främmande trosbekännares barn rätt att besöka landets läroinrättningar med samma förmåner och rättigheter som landets egna medborgare.

Det är tydligt att Jacob Tengströms intresse för en utvidgad religionsfrihet ingalunda bara var ett uttryck för servilitet gentemot den ryske kejsaren.²⁸ Det vilade på en fast övertygelse om att det inte var möjligt att med våld och strikta dekret påtvinga människor övertygelser de inte kunde omfatta. Här var han trogen mot de uppfattningar han tidigt mött hos Anders Chydenius och i sin hembygd. Men det är också klart att han i upplysningstidens anda inte tillmätte dogmatiska utsagor ett absolut sanningsvärde och att han var beredd att fördomsfritt närma sig andra kyrkors och religiösa samfundets uppfattningar och ge dem verksamhetsmöjligheter. I själva verket intar han i detta avseende en position som fick en konkret utformning först i religionsfrihetslagen av år 1922.

28 *Anthoni* (1923,173) menar att Tengström "också i detta fall visade sig vara synnerligen lyhörd för de ryska strömningarna".

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

ÅBO LANDSARKIV

—Åbo domkapitels arkiv

II 25 Kyrkolagskommitténs protokoll

II 26 Kyrkolagskommitténs handlingar (KLF 1829 ingår)

II 27 Försök till ny Redaction af Kyrkolag för Finland
(KLF 1825)

Tryckta källor och anförd litteratur

BJÖRKSTRAND C.

1993 Vågar och vyer. Skrifter i praktisk teologi vid
Åbo Akademi. Åbo.

1998 Försök till ny Redaction af Kyrko Lag för Fin-
land. En källkritisk utgåva av ärkebiskop Jacob
Tengströms kyrkolagsförslag 1825 och 1829
jämte. Förslag till ny Prestvals förordning i Fin-
land. FKSH 181, Helsingfors.

CHYDENIUS A.

1779 Memorial angående Religions-Frihet.
Stockholm.

ELOVAARA E.

1940 Kirkkolain uudistustyö Ruotsissa ja Suomessa
1800-luvun alkupuoliskolla. FKSH Årsskrift 28.
Helsinki.

KROOK T.

1952 Anders Chydenius. Samhällsreformator och för-
samlingsherde. Helsingfors.

KL

1686 Kyrko-Lagen af 1686 och Kongl. Förordningen,
huru med Rättegång i Dom-Capitlen förhållas
skall, af den n februari 1687, samt Författning-
ar, som dem upplysa, förklara, ändra eller
tillöka. Upsala.

LOIMARANTA S.

1940 Erikssonien mystillis-separatistinen liike vuote-
en 1745. FKSH 43. Lahti.

MURTORINNE E.

1992 Suomen kirkon historia 3. Autonomian kausi
1809-1899. Helsinki.

NICANDER C.

1913 Jacob Tengström såsom akademisk lärare och
biskop intill 1808. Diss. Helsingfors.

PALMEN E. G.

1940 1869 vuoden kirkkolain vanhemmista esitöistä.
FKSH Årsskrift 4. Helsinki.

PROTOCOLLER

1818 Protocoller, hållne Wid de till öfverseende af

Swenska och Finska Psalmboken, Handboken,
Kyrko-Ordningen och Religions-Catechesen. I
Nåder tillförordnade Committeers Första Sam-
manträden i Åbo Den 12, 13 och 14 Februari 1818.
Åbo.

ROSENQVIST C. O.

1933 Ärkebiskop Jacob Tengströms arbete för våra
kyrkliga böckers förnyande. - Protokoll fört
vid lagtima synodalmötet i Borgå stift den
25-28 oktober 1932. Borgå.

SAMLING

1813 Samling af Författningar och Stadgor, hwilka
ändra eller förklara Kyrko-Lagen af år 1686 och
ännu äro till efterlefnad gällande. Stockholm.

SAMLING

1831 Samling af Placater, Förordningar, Manifeste
och Påbud, samt andre Allmänna Handlingar,
hwilka i Stor-Furstendömet Finland sedan 1808
års början ifrån trycket utkommit. Femte delen.
1825—1829. Helsingfors.

SEPPO J.

1977 Kirkkojen ja valtion suhteiden tausta. Ensimmäinen osa: Historiallinen katsaus. — Kirkko ja valtio -komitean mietintö 1977:21. Helsinki.

TOMMILA P.

1984 Suomen autonomian synty 1808—1819. Helsinki.

VIRRANKOSKI P.

1995 Anders Chydenius. Demokratisk politiker i upp-
lysningens tid. Jyväskylä.

FÖRKORTNINGAR

FKSH Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar

KL kyrkolag

KLF kyrkolagsförslag